

на Југославија се, ипак, далеко боље може разумети ако се не заборава предратни систем и путеви његовог разарања у току народно-ослободилачког рата и револуције народа Југославије. Овако се губе историјске условљености послератног развоја Југославије. Тиме не желимо да конзервирамо стара решења, нити да успостављамо насилне континуитете. Сумарни осврт на резултате рата и револуције, оцене о револуционарној улози КПЈ, биланси рата не могу да замене уводни приступ.

Књига др Биланђића није историографски рад. Сам је аутор тога свестан, па је и тако и не оцењује. У питању је политиколошки преглед са јако наглашеном историјском димензијом. Чини нам се да пут за израду једног комплекснијег прегледа послератног развоја Југославије води преко гру-

пног напора више специјалиста, укључујући и историчаре. Но и тада обрада овог периода не мора да пређе оквире прелиминарних истраживања. На почетку рада и толики домет није за потцењивање. У оваком случају мора се настојати да се вредносни судови што мање уносе споља, већ да произилазе из истраживања.

Са становишта проучавања послератног развитка књига др Биланђића даје подстицаје. Делом и због тога што је у књизи покретно више питања о којима се могу имати и мишљења другачија од мишљења њеног аутора. Надајмо се да је рад др Биланђића претходница не само нових свеобухватних већ и ужих студијских прегледа, па и појединачних расправа и монографија историографског карактера.

Б. Петрановић

Ђурица Лабовић — Петар Ражнатовић ОТПОР ГОЛОРУКИХ
КРОЗ ЛОГОРЕ „Графика“, Београд 1970, стр. 180.

Добили смо још једну књигу о животу, страдањима и борби у логорима и затворима. Аутори су жељели да та књига буде „диван споменик онима који су се борили за слободу и добро људи и, с друге стране непобитно сведочанство о варварству и зверствима фашистичко-нацистичких хорди, које су по целој нашој земљи сејале четири године пустош и смрт“ — како у предговору књиге кажу. *Отпор голорукних кроз логоре* је луксузно и лијепо опремљена књига, са пуно интересантних података и илустрација. Обрађује 18 логора и затвора са подручја наше земље, изузимајући Босну и Херцеговину и Македонију. Она је свједочанство голготе људи, дјеце и жена који су прошли кроз логоре и затворе. Многи логораши нијесу дочекали крај рата, већ су уморени: стријељањем, вјешањем, спаљивањем на ломачи и у крематоријумима, или су, исцрпљени глађу и мучењем, умрли „природном“ смрћу.

У уводним дијелу књиге дат је осврт на априлски рат 1941. (стр.

1—29) и рађање НОВ и ПОЈ и одмазду окупатора и квислинга на устанак (стр. 29—45). Увод заузима четвртину књиге, што је, посебно за публикацију овакве врсте, сасвим сувишно. Остали дио књиге (стр. 45—180) презентира нам логоре и затворе, заправо живот логораша у њима. У књизи је преко 10 илустрација, од којих неке пружају потресну слику, слику страве и ужаса, слику онога шта је све човек могао да уради када изгуби разум — када постане звијер. Неке илустрације су ипак сувишне, са њима се не постиже ништа, онес амо оптерећују рад. Такве су, на примјер, фотографије нас траги: 5, 15, 23, 24, 35, 36, 60, 61, 71, 73, 111, 112, 147 и друге. Малтене, илустрације заузимају више од половине књиге. Шта ће у књизи на два мјеста фотографија Анте Павелића (стр. 35 и 147), без обзира на то што нијесу идентичне. На страни 61 су двије фотографије, једна уз другу, фра Мајсторовића (на једној у усташкој униформи, а на другој у мантији). Оваквм прилозима књига није добила у ква-

литету. Напротив. Аутори на крају књиге наводе литературу коју су за овај рад користили. Није требало, ако су већ имали у виду да прикажу живот у логорима онаквим какав је заиста био, заобићи и низ других радова, као на примјер: *Специјална полиција — Бањица — Јајинци* од Душана Д. Дрче (Свјетлост, Сарајево 1947), *Ј.-сеновачки логор* од др Николе Николића (Накнади завод Хрватске, Загреб 1948), *Свадба* од Михаила Лалића и др.

Књизи би се у много чему могло и приговорити. Желимо укацати на неке пропусте, односно грешке које би се морале исправити. Неки логори и затвори добили су веома мало простора: Раб, Јајинци, Мамула, Црвени крст, Зрењанин, Краљево и други. Тако их и толико обрадити више је него промашај. На двије странице, ако се изузме фотографија, обрађен је *Бунтовни Банат* (Зрењанин) (стр. 105—107), а то је заиста недољовно. Краљево је обрађено на свега двије странице, укључујући ту и илустрацију (Супротно дејство одмазде стр. 179—180). На меће се питање: који су критеријуми били одлучујући за ауторе при давању простора поједињим логорима. По нашем мишљењу, нијесу се смјели испустити неки од логора и затвора у Босни и Херцеговини, Македонији и Косову. На тим подручјима је било и те како и логора и затвора, па према томе и отпора голоружих у њима. У предговору се каже да се обрађују рације, мучења дјецe, немилосрдна пљачка над нашим народима, те се с правом може приговорити за овај пропуст.

Главни текст је оптерећен са много напомена, често непотребних и без икакве везе са садржајем главног текста. Какве везе има објашњење на страни 4 у фусноти 5 са главним текстом?! Слично је са фуснотом 10 на страни 12, фуснотом 12 на страни 13 итд., итд. — набрајање би одвело далеко. На неким мјестима се каже: немачке „мањине у нашој земљи“ (стр. 3), „италијански окупатори“ (стр. 123). Ваљда: немачка мањина, италијан-

ски окупатор. Аутори наводе да је Хитлер тражио да избјегне сукоб са Југославијом „све док не оконча рат са Грчком и СССР-ом“, (стр. 5). Заиста интересантно! Дало би се закључити, како то аутори наводе, да су Њемци ушли у Цетиње априла 1941. године (стр. 19). Познато је, међутим, да су Њемци окупирали Црну Гору послије капитулације Италије у септембру 1943. године, када су ушли и у Цетиње. На истој страни, у фусноти 15, аутори доносе мишљење које је дао о Хитлеру амерички новинар Џон Гантер још 1936. године. Чему објашњење о Хитлеру? Зар није сувишно, чак банално објашњавати на овај начин личност Хитлера?! Уз готово сваку слику легенда је толико опширна да оптерећује и замара. Тумачења уз фотографије на стр. 23, 24, 123, 140 и друге! У њихову тачност — да не улазимо. Текст нас трани 30: „Павелићевци, фолксдојчери, агенти немачких обавештајних служби, хортијевци, ванчемихајловци, зеленаши, љотићевци, челници, белогардисти, балисти и разни други непријатељи југословенских народа почели су да излазе на сцене, помажући окупаторима комадање домовине и стварање квислиншких војних формација у њој. Име Хитлерове Немачке заједно са њима срља путем ка тоталном обешчашењу за сва времена“ — могао је доћи нешто касније, јер је овдје умелнут, боље рећи сувишан. Испод слике на истој страни, која приказује стиснуту песницу са натписом „Смрт фашизму“ изнад, и „Слобода народу“ испод, пише да је то летак: „који су комунисти морали“ (подвукао — Г. В.) „да излеле и растуре на видним местима“ у Београду. Ваљда комунисти то нијесу морали, јер комунисти, скојевци и остали родољуби у окупираним градовима су се борили не зато што су морали, већ зато што су то хтјели, што су то сматрали за дужност, обавезу, задатак. Сувишна је и реченица: „У току 1941. године по планинама и селима Југославије расла је народна војска, ницали су партизански одреди, батаљони, бригаде и

штабови. Упоредо са тим одвијале су се и њихове акције“ (стр. 36). На истој страни аутори наводе бригаде и батаљоне формиране од јуна до краја децембра 1941. године, али су многе изоставили. Само за Црну Гору испустили су три одреда: Никшићки, *Бијели Павле* и *Прногорски НОП одред за операције у Санџаку*. Када су већ говорили о овоме, иако то није било неопходно, требало је да користе књигу Влада Стругара *Рат и револуција народа Југославије 1941 — 1945* (Београд 1962, страна 362—390), па да овај пропуст не направе.

Аутори на страни 38. констатују: „Многи малодушници издајници и непријатељи наше земље и народа су се ставили у службу окупатора“. Одмах затим наводе имена водећих квислинга, који су се уствари за читаво вријеме рата без резерве, без колебања и без малодушности определили за сарадњу с окупатором и скупа са њим борили се против народноослободилачког покрета. Према томе, малодушност није, бар не у примарном смислу, определили водеће непријатеље народноослободилачког покрета на сарадњу с окупатором. Они остали који су сарађивали са окупатором представљали су мање-више несвјестан или колебаљив елемент, и као такве их треба и третирати.

У другом дијелу књиге, у коме се говори о логорима и затворима, ауторима су се поткрале многе грешке. На неке од њих желимо да кажемо, при чему ћемо се ограничити на Барски концентрациони логор, Колашински затвор и Мамулу, јер су нам факта о другим логорима мање позната.

Барски концентрациони логор, што се простора у књизи тиче, добио је довољно мјеста. Међутим, начину обраде и илустрацијама донесеним уз текст дало би се замјерити.

Аутори наводе да је почетком јуна 1943. године у Барском логору било „око 900 жена и 7.000 мушкараца“. Према свим подацима, изумимајући дневник Милосаве Максимовић — Вуковић *У вртлогу му-*

ка, у логору је било од 3.000 до 4.600 логораша. Логор је имао око 28 барака, а у појединој бараци је могло стати од 100 до 150 интернираца. Милосава Максимовић у свом дневнику наводи да је почетком јуна 1943. у логору могло бити око 7.000 логораша, од тога око 900 жена. „У овом логору, кажу аутори, налазило се и неколико девојака и жена“ (стр. 119). На основу овакве формулације могло би се закључити да је у логору било врло мало жена и дјевојака. За читаво вријеме постојања логора у њему је било неколико стотина жена и дјевојака. Наводи се, даље, да су Италијани у Барском логору звршили категоризацију логораша у пет пруга (стр. 121 — 122). Подаци којима располажемо, међутим, не дају могућност за овакав закључак. Мишљења смо да је категоризација логораша у Барском логору, о којој говоре аутори, неоснована. На страни 123 се каже: „Комунисти и чланови КПЈ су знали да италијански окупатори у свим својим гласилима које су штампали и растурали нису били објективни“. Зар комунисти и чланови КПЈ нијесу једно исто?!

Стријељање 180 родољуба из Барског логора 25. јуна 1943. године није прокментаришао квислиншки лист *Глас Црногорца* од 6. септембра 1943, како то аутори наводе. Цитат из *Гласа Црногорца* (стр. 126) односи се на стријељање 12 родољуба 3. септембра 1943. године код Колашина. Том приликом стријељано је 8 интернираца из Барског логора и 4 затвореника затвореника из колашинског затвора. Цитат који аутори доносе објављен је у *Гласу Црногорца* од 8. септембра 1943. О стријељању 180 интернираца 25. јуна 1943. и у другом од 3. септембра 1943. године може се видјети опширно у *Побједи* од 4. јула 1968. године.

Није тачно да логораша у Барском логору нијесу били обавијештени „о напредовању савезничких снага према Италији“ (стр. 127). Такође је неоснована тврдња аутора да су логораша били изненађени када су умјесто италијанских стража на стражарским мје-

стима 17. септембра 1943. освојали немачки војници. Напротив, интернирци у Барском логору су били добро информисани о свим догађајима, не само у земљи већ и на савезничким ратиштима. Они су сазнали 9. септембра да је фашистичка Италија капитулирала. Истог дана капетан логора је саопштио логорашима да је Италија пришла савезницима. У логору су вршене припреме за ослобођење логораша, а један партизански батаљон, формиран последице капитулације Италије на територији среза барског, усмјерио је своје акције у правцу Бара, у циљу ослобођења логораша. Батаљон је ослободио Сутоморе и избио у село Шушањ — на прилазима Бару са сјеверозападне стране. Међутим, због тога што су Италијани намјерно одуговлачили преговоре, до ослобођења логора није дошло, јер су 17. септембра у рејон Бара из правца Улциња упали Њемци. Они су запосјели и барски концентрациони логор, чиме је ослобођење логораша осујећено.

Из текста о Барском логору не може се добити представа и јасна слика о отпору логораша, њиховом држању и њиховом раду. Мало се или нимало говори о раду партијске организације у логору, о логорском листу *Наша борба*, одржавању кружока, колективној исхрани, проради вијести, отпору појединим квислиншким провајерима приликом посјета логору, држању логораша пред стријељање, на саслушањима, организовању бјекства, бојкотовања и премлаћивања оних појединаца у логору који су били на клоњени окупатору итд. итд. То је отпор голоруких у логору и то је, по нашем мишљењу, требало да доминира у овој књизи, да буде њена нит, што се из наслова и очекује. На ово је, међутим, са малим изузецима, најмање указано. Кратко речено: садржина књиге тешко да оправдава њен наслов: „Отпор голоруких кроз логоре“.

Уз текст о Барском логору илустрације нијесу најбоље одабране. Од осам прилога на девет страница, само се три непосредно одно-

сен а Барски логор (на стр. 120, 122 и 125). Остале немају никакве везе с овим логором. Неке од њих могу доћи уз ма који текст или публикацију која обрађује народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију у Црној Гори (фотокопија насловне стране *Гласа Црногорца* из 1941 — стр. 123, и два прогласа „Црногорци“ — стр. 126, 127). Мјесто ових, који немају никакве везе са Барским логором, могли су доћи снимци који се одnose на логор (снимак Барског логора, фотографије четрнаестогодишњег дјечака или седамдесетогодишњег старца стријељаних 25. јуна 1943, фотокопија неког писма стријељаних логораша и сл.). Испод фотографије на страни 122 пише: „Група комуниста из Црне Горе у логору Бар 1943. године“. На фотографији је око тридесет логораша — мушкараца и жена. Сумњамо да су сви интернирци на овој фотографији били тада чланови КПЈ. Било би боље да испод фотографије стоји: „Група интернираца у Барском логору 1943“. У Барском логору претежно су били интернирци из Црне Горе, те је било сувишно наводити испод фотографије да су из Црне Горе. На 124. страни аутори доносе фотографију Воја Ражнатовића, испод које пише да је одведен из Барског логора и стријељан на Цетињу. Ражнатовић је стријељан на Цетињу, али није изведен из Барског логора, нити је у њему уопште био. Стријељан је 18. јуна 1942, када Барског логора још није било. Ражнатовић је пао у руке непријатеља у другој половини априла у Пуцама. Одведен је на Цетиње (Богданов крај), и од фашистичког суда осуђен на смрт стријељањем. Узгред да напоменемо, ни дио писма В. Ражнатовића који доносе испод фотографије ауторије нијесу вјерно цитирали.

Колашин, прад мученик на Тари, обрађен је на 9 страна (109 — 117). Изузимајући стр. 109, на свакој је по једна фотографија. Од тога једна је Павла Ђуришића, а друга Ђорђија Лашћића. Од девет страна, колико је посвећено колашинском затвору, на текст о отпо-

ру отпада око 3 стране, а сав остали простор заузимају фотографије. Однос би, дакле, био: једна трећина текста, а двије трећине илустрација! Такав однос дао би се прихватити кад би публикација била албум, али то није случај. Па добар дио и тога текста не односи се на Колашински затвор, о којем се говори тек од 144. стране. Аутори нијесу смјели испустити да у овом прилогу донесу фотографију затвореничког окова, који би боље одговарао од свих 8 илустрација које они доносе. Нијесу смјели испустити ни Брезу, гдје су стријељани многи родољуби изведени из Колашинског затвора. Ни једне ријечи аутори не посвећују отпору затвореника у Колашинском затвору! Ни једне ријечи о Ружи Рип, Ђурђи Влаховић, Јевросими Капетановић и др. *Град на Тари* Љ. Анђелића, *Свадба* М. Лалића и *Отпор у жицама* пружали су ауторима могућност да колашински затвор у овој књизи далеко боље обраде.

Колико су се аутори па и рецензенти неодговорно однијели према тексту, заправо према тачности података, навешћемо још један примјер. Уз факсимил листа *Ловћен*, који је излазио на Цетињу од 28. септембра до 4. новембра 1944. године (стр. 114), аутори у легенди кажу да је то *Глас Црногорца*, који је престао да излази септембра 1943, капитулацијом Италије. Када смо већ при овом питању, чему уопште доношење факсимила листа *Ловћен*, који заузима више од пола стране а у којему је објављена вијест о одликовању Павла Ђуришића Орденом жељезног крста. На 111. страни Ђуришићева фотографија заузима готову читаву страну. Чему то служи, коме то заправо користи?

Она неће изазвати код читаоца ни мржњу, ни гнушање, ни револт, ни осуду. То би више изазвали они окови или добар текст умјесто слика четничких и усташких првака које су у овој књизи донесене. Чудна чуда што је Лалићу на лицу фластер на рани из једне борбе вођене са партизанима код Матешева (стр. 112)! Зар је и то требало објаснити у легенди уз фотографију?! Било би боље да су аутори умјесто фотографија четничких вођа донијели одломак из призовијетке М. Лалића коју је посветио Ђурђи Влаховић, или ријечи Јевросиме Капетановић: „Удрите, издајници, али од мене нећете ништа дознати“.

Шта рећи о томе како је у овој књизи обрађена Мамула? Ако се изузме фотографија која се односи на интернирце у логорском кругу Мамули средином 1942, текста има непуне двије странице. Мамула толико и так обрађена боље да нијеп омињана у овој публикацији! У књизи *Отпор у жицама* она заузима преко 25 страна, па су аутори с обзиром да су је користили, имали могућности да јој у свом раду дају довољно простора и да је другачије обраде.

Претензије аутора књиге *Отпор голорукит кроз логоре*, које се виде из наслова и предговора књиге, амбициозне су. Отуда се од њих с правом више очекивало. Међутим, они нијесу одговорили постављеном задатку. Жељели бисмо да је књига о којој је ријеч по свом квалитету превазишла досадашње публикације на ову тему, али, на жалост, то се није десило. Књига је, заправо, лоша компилација радова којима су се аутори служили.

Гојко Вукмановић